

**РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ІСТОРІЯ
ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ; КОНСТИТУЦІЙНЕ,
МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА**

УДК 340.12

DOI 10.31732/2708-339X-2023-08-10-16

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА В
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ
1864 РОКУ**

Скоморовський В.Б.,

*доктор юридичних наук, професор Університету «КРОК»,
вул. Табірна 30-32, м. Київ, Україна, 03113,
e-mail: Vskomor@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1020-2322>*

Сендецький В.Р.,

*аспірант Університету «КРОК»,
вул. Табірна, 30-32, м. Київ, Україна, 03113,
e-mail: Volodsend123@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0000-5617-8041>*

**TRANSFORMATIONAL PROCESSES OF THE JUDICIAL SYSTEM IN
UKRAINIAN LANDS AFTER THE JUDICIAL REFORM OF 1864**

Skomorovskyi V.B.,

*Doctor of Law, Professor of «KROK» University,
Tabirna St., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113,
e-mail: Vskomor@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1020-2322>*

Sendetskyi V.R.,

*post-graduate student of «KROK» University,
Tabirna St., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113,
e-mail: Volodsend123@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0000-5617-8041>*

***Анотація.** У статті розкриваються трансформаційні процеси системи судочинства на українських землях після Судової реформи 1864 року. Зазначається, що судова реформа була важливим елементом реформування загальноімперського законодавства середини XIX століття. Вона характеризувалася найбільшою послідовністю серед заявлених тогочасних перетворень загальноімперського законодавства. Її переваги доволі чітко проявилися на фоні судових порядків, що існували у дореформений період. Стверджується, що необхідність реформування судової системи стала об'єктивною потребою часу, адже на території країни існувало надзвичайно широке коло судових інстанцій, підсудність яких часто не була визначена, спостерігався різний порядок судочинства, що у підсумку негативно*

позначилося на процедурі звернення до суду задля захисту своїх прав та інтересів. Наголошується, що проголошені після судової реформи демократичні принципи дали можливість запровадити новий суд, який мав всестановий характер, і був покликаний забезпечити належні гарантії справедливого та неупередженого судового розгляду. Такий принцип мали втілювати судові палати, які запроваджувалися усією територією країни. Зауважується, що на території українських губерній у різний проміжок часу було створено Харківську, Одеську та Київську судові палати. У процесі заснування нових судових інституцій судові палати мали повноваження здійснювати різноманітні види діяльності. Значення судових палат неухильно зростало і поступово вони ставали

суттєвим та ефективним елементом запровадження судових перетворень в країні. Палати проголошувалися апеляційною інстанцією стосовно рішень окружних судів, а також діяли як суд першої інстанції із визначених законом справ. Відзначено, що поряд із судовими палатами діяли мирові суди, які розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи та окружні суди, до компетенції яких належали справи, що не відносились до сфери відання мирових суддів та компетенції судових палат. Найвищим судовим органом визначався Сенат. Зазначається, що трансформаційні процеси системи судочинства проходили не завжди злагоджено та зустрічали неабиякі труднощі. Це пов'язувалось насамперед з тим, що окремі території за своїм розвитком та складом були різними, а тому одночасне втілення норм судових статутів у межах цілої країни не видавались можливим. Поставало питання щодо фінансового та кадрового забезпечення реформи, яке на старті судових трансформацій вирішено не було. З огляду на це втілення норм судових статутів суттєво гальмувалося, що часто призводило до неузгодженості діяльності членів судових установ, а також позначалося на ефективності функціонування судових інституцій.

Ключові слова: *судова палата, Судова реформа 1864 р., судові статuti, судочинство, українські губернії.*

Формул: 0, *рис.:* 0, *табл.:* 0, *бібл.:* 10.

Abstract. *The article reveals the transformational processes of the judicial system in Ukrainian lands after the Judicial Reform of 1864. It is noted that the Judicial Reform was an important element of reforming the general imperial legislation in the middle of the 19th century. It was characterized by the greatest consistency among the declared contemporary transformations of the entire imperial legislation. Its advantages were quite clearly manifested against the background of judicial procedures that existed in the pre-reform period. It is argued that the need to reform the judicial system became an objective need of time, because there was an extremely wide range of courts in the country, the jurisdiction of which was often not determined, a different order of judicial proceedings was observed, which ultimately had a negative effect on the procedure of applying to court for the protection of their rights and interests. It is emphasized that the democratic principles announced after the Judicial Reform made it possible to introduce a new court, which had an omnibus character and was designed to provide adequate guarantees of a fair and impartial trial. This principle was to be implemented by court chambers that were introduced throughout the country. It is noted that the Kharkiv, Odesa and Kyiv court chambers were established on the territory of Ukrainian provinces at different times. In the process of establishing new judicial institutions, the judicial chambers had the authority to carry out various types of activities. The importance of court chambers steadily grew and gradually they became an essential and effective element of introducing the Judicial Reforms in the country. The Chambers were declared to be the appellate authority in relation to the decisions of the district courts, and also acted as the court of first instance in cases defined by law. It was noted that, along with the judicial chambers, there were Magistrate Courts, which tried small civil and criminal cases, and district courts, whose competence included cases that did not belong to the scope of the justices of the peace and the competence of the judicial chambers. The highest judicial body in the state was determined by the Senate. It is noted that the transformational processes of the judicial system did not always go smoothly and encountered considerable difficulties. This was primarily due to the fact that individual territories were different in terms of their development and composition, and therefore the simultaneous implementation of the norms of court statutes within the borders of the entire country did not seem possible. There was a question regarding the financial and personnel support of the reform, which was not resolved at the start of judicial transformations. In view of this, the implementation of the norms of judicial statutes was significantly slowed down, which often led to inconsistency in the activities of*

members of judicial institutions, and affected the effectiveness of the functioning of judicial institutions.

Key words: *judicial chamber, Judicial Reform of 1864, judicial statutes, judiciary, Ukrainian provinces.*

Formulas: 0, *fig.:* 0, *tabl.:* 0, *ref.:* 10.

Постановка проблеми. Розбудова сучасної правової держави неможлива без ґрунтового реформування судової системи, створення незалежної судової влади і забезпечення прозорості її функціонування. Дані питання на сьогоднішні становлять неабияку актуальність і викликають жваві дискусії у суспільстві. Подібні процеси вже мали місце в історії української державності, зокрема в період реформування судової системи середини ХІХ століття. Досвід тогочасних судових трансформацій вважаємо доволі

актуальним у контексті розвитку сучасних демократичних процесів у державі. Цілком закономірно, що у ході модернізації законодавства, необхідно всебічно проаналізувати особливості запровадження тих чи інших норм чи інститутів, умови, в яких приймалися ті чи інші закони, простежити наслідки їх запровадження. Детальний аналіз дозволить уникати раніше допущених помилок і прорахунків та врахувати позитивний досвід минулих епох у процесах реформування сучасної судової системи.

Аналіз останніх досліджень і

публікацій. Даній проблемі присвячували багато уваги відомих сучасних учених, серед яких: О. Гаряга, Ю. Левчук, Н. Лешкович, О. Липитчук, О. Максимов, В. Павелко, В. Панченко, О. Самойленко, О. Таваркіладзе, І. Усенко, А. Француз, В. Шандра та інші. Віддаючи належне зробленому, вважаємо, що дане питання суттєво актуалізується в сучасних умовах та потребує подальшого всестороннього вивчення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Станом на середину XIX століття на території українських земель, що на той час входили до складу Російської імперії, було поширене загальноімперське законодавство. До моменту запровадження реформ у державі спостерігалася системна криза, що охопила практично усі сфери суспільства. Це пояснюється недосконалістю чинної на той час системи законодавства, зокрема у судовій сфері. Судова система імперії уже не відповідала духу часу і потребувала негайних реформ. Керівництво країни почало усвідомлювати необхідність проведення ряду змін, що дозволили б демократизувати судову систему, і хоча б формально наблизити країну до провідних європейських держав того часу. У статті відображено специфіку трансформаційних процесів системи судочинства на українських землях після Судової реформи 1864 року з урахуванням особливостей тогочасної історичної доби.

Метою даної статті є висвітлення трансформаційних процесів системи судочинства на українських землях після Судової реформи 1864 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведення Судової реформи 1864 року стало необхідним елементом тотальних змін тогочасної суспільно-політичної системи. Серед причин, які обумовили запровадження судових трансформацій можемо виокремити: архаїзм законодавчих норм, відсутність кодифікованого законодавства, неефективність і тяглість судового процесу, відсутність авторитет у суду, необхідність гуманізації та

демократизації судочинства в контексті здійснюваних у країні соціально-економічних і політичних трансформацій, відсутність чіткої розмежованості підсудності справ, наявність численних судових інстанцій та видів судових процесів, що збільшували строки розгляду справи у суді, інквізиційний тип кримінального процесу, відсутність змагальності у ході розгляду справи тощо.

Можемо стверджувати, що необхідність проведення судової реформи була очевидною. Вона мала на меті змінити чинну систему судочинства на основі відокремлення суду від адміністрації, доступності судочинства, всестановості, справедливості та рівності усіх перед законом. Доцільність судових трансформацій виражалася також у виданні єдиних кодифікаційних актів, забезпеченні єдиного порядку судочинства для представників усіх станів, гуманізації та демократизації процесу судочинства шляхом змагальності сторін, забезпеченні відкритості і гласності судочинства тощо.

З метою запровадження Судової системи 20 листопада 1864 року були оприлюднені судові статuti, які радикальним чином внесли зміни до системи судів [2, с. 47]. За своєю структурою статuti складалася із чотирьох законодавчих актів: «Заснування судових установлень», «Статуту кримінального судочинства», «Статуту цивільного судочинства», «Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями». Таким чином, у результаті запровадження в дію судових статутів мала бути створена нова інституційна структура судочинства, що будувалася на основі адаптації кращих досягнень юриспруденції і судової практики західноєвропейських країн.

Основою для судових статутів стали традиції західноєвропейського законодавства, зокрема відповідні кодекси, які ефективно функціонували на практиці. Таким чином, у судових статутах уперше проголошувалися гарантії прав людини, була ліквідована багатовікова прерогатива царя, що

полягала у контролі за відправленням правосуддя, спостерігалися початки трансформації самодержавства у більш сучасну форму монархії. Судові статuti проголошували ідею самостійності судової влади, рівності громадян перед законом, гласність, змагальність, презумпцію невинуватості.

Відповідно до судових статутів засновувались дві групи судів – мирові суди та загальні судові установи. До компетенції мирових судів належали дрібні цивільні та кримінальні справи [5, с. 121]. До загальних судових установ належали окружні суди, судові палати та касаційні департаменти урядового Сенату. Окружні суди розглядали справи не підсудні мировим судам і не віднесені згідно закону до компетенції судових палат. Судові палати проголошувалися апеляційною інстанцією для тих справ, які розглядалися в окружних судах, а також у якості першої інстанції вони розглядали справи про державні та посадові злочини. Сенат проголошувався найвищим судовим органом в країні [4, с. 444].

Потрібно зауважити, що з метою здійснення судової реформи, територія усієї держави була поділена на окремі судові округи. У кожному із них заснувалась судова палата, окружні суди та мирові суди. Заснування судових палат уважалось надзвичайно важливою складовою усієї судової реформи. З огляду на це держава надзвичайно велику увагу приділяла основоположним засадам їх діяльності. Безпосередня реалізація судової реформи розпочалась з 1866 року, коли у межах імперії було відкрито перші судові палати та створено відповідні судові округи.

Зазначимо, що судова реформа запроваджувалася поступово. Це пояснювалось тим, що окремі території імперії були різні за характером свого розвитку та особливостями територіального місця розташування [3, с. 125]. Реалізація судової реформи суттєво затягувалась, наслідком чого стало запровадження норм судових статутів на околицях імперії часто у видозміненому вигляді. Загалом було

створено 14 судових округів на чолі з судовими палатами. Потрібно відзначити, що територія новостворених судових округів часто зазнавала змін у зв'язку зі створенням нових палат або ж змінами у діяльності уже чинних судових інституцій. У ході реалізації судової реформи судові палати зайняли доволі вагоме місце у чинній судовій системі, а їх створення вважалось важливим етапом на шляху до утвердження авторитету судової влади.

На території українських земель було створено три судові палати: Харківську, Одеську та Київську. Першою губернією, де було введено судові статuti, стала Харківська губернія. 10 січня 1867 р. був підписаний указ імператора Олександра II про введення в дію судових статутів 20 листопада 1864 року в окрузі Харківської судової палати. До його складу на спочатку увійшли: Харківська, Курська, Орловська та Воронежська губернії, Бахмутський і Слов'янський повіти Катеринославської губернії, а також Липецький, Лебединський та Усманський повіти Тамбовської губернії. У межах Харківської губернії було створено Харківський, Ізюмський і Сумський окружні суди. Крім того, до округу Харківської судової палати також належали у різний час Катеринославський, Лубенський, Ніжинський, Полтавський, Стародубський, Чернігівський окружні суди [9, с. 16].

Подальше впровадження судових статутів на території українських земель супроводжувалось створенням 30 червня 1868 року Одеської судової палати. Водночас був сформований округ судової палати, до якого увійшли Херсонська, Таврійська, Катеринославська, а згодом Бессарабська і Подільська губернії. У структурі судової палати було сформовано цивільний та кримінальний департаменти. Юрисдикція судової палати поширювалась на Катеринославську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Бессарабську губернії, до яких у різний час належали Катеринославський, Кишинівський, Одеський, Сімферопольський, Таганрозький, Херсонський, Єлисаветградський,

Кам'янець-Подільський і Вінницький окружні суди [8, с. 21].

З 1877 р. в губерніях Південно-Західного краю почали створюватися окружні суди. У серпні 1877 р. уряд видав указ щодо створення тимчасових штатів судових органів, тимчасового розкладу окружних судів і правила введення судових статутів у дев'яти західних губерніях. Указ запровадив ряд заборон щодо участі населення в суді присяжних засідателів. Принципи гласності та змагальності так само були обмежені. Друга інстанція загальних судів на цих теренах – Київська судова палата – була відкрита лише 29 червня 1880 р. [7, с. 216]. У її структурі функціонували два цивільні та один кримінальний департамент. Юрисдикція судової палати поширювалась на окружні суди, які територіально охоплювали Київську, Волинську, Чернігівську та Могильовську губернії, тобто мова йде про Київський, Житомирський, Луцький, Могильовський, Ніжинський, Стародубський, Уманський, Черкаський і Чернігівський окружні суди [1, с. 13].

Згідно із судовими статутами, судову палату очолював старший голова. За своєю структурою вона поділялася на цивільні та кримінальні департаменти та складалася із голови та визначеної штатами кількості членів. Характерно, що при кожній судовій палаті знаходився прокурор з чітко визначеним числом товаришів, які мали працювати під його керівництвом. У зв'язку з тим, що судові палати уособлювались з якісними змінами у системі судочинства того часу, закон висував доволі високі компетенції до посадових осіб. Так на посади чинів судових палат мали бути призначені піддані імперії, які мали вищу юридичну освіту. Членами судових палат призначалися особи, які мали стаж не менше як три роки на посаді не нижче членів і прокурорів окружних судів. Голова судової палати призначався з числа осіб, які мали стаж не менше як три роки на посаді не нижче прокурора або члена палати або ж голови чи товариша голови окружного суду. На посаду товариша прокурора палати

могли бути призначені особи, які мали досвід судової практики не менше як шість років, а на посаду прокурора палати – не менше восьми років. Високі вимоги висувались також і до членів окружних судів. З огляду на це цілком природно, що у ході реалізації норм судових статутів доволі гостро поставало кадрове питання [10, с. 98].

Недостатність кваліфікованих кадрів була перешкодою до запровадження судових статутів для ефективного втілення проголошених реформ [3, с. 131]. Судова реформа потребувала належної кількості осіб, здатних проводити в життя нові судові принципи [7, с. 213]. У колах чиновників того часу чітко усвідомлювалось, що відсутність кваліфікованих кадрів суттєво гальмувала впровадження судової реформи [6, с. 25]. Значна кількість суддів не мала відповідної кваліфікації та досвіду, спостерігалися численні випадки неналежного виконання покладених на них обов'язків.

У ході реалізації судової реформи часто виникала потреба переміщення суддів і чинів прокурорського нагляду. Кадри переводились з одного округу до іншого керуючись доцільністю та необхідністю укріпити штат того чи іншого суду. Влада переміщувала досвідчених членів судових палат, які створювались на початку судової реформи до новостворених судових інституцій. Це призвело до того що за короткий проміжок часу у статусі членів палати та осіб прокурорського нагляду встигла попрацювати значна кількість осіб. У результаті систематичних переміщень чинів судових палат спостерігалися певні збої у їх роботі та зниження ефективності їх діяльності. Це пов'язано з тим, що суддям необхідно було адаптуватися в нових умовах та освоїтись з умовами роботи в новому суді.

Запровадження судових статутів супроводжувалось значною кількістю неузгодженостей та організаційних проблем. Справа в тому, що реформа зустрілася з цілим рядом фінансових труднощів по всій території імперії. Передбачених коштів виявилось

недостатньо [6, с. 25]. Нездатність повною мірою фінансово забезпечити проголошені реформи сприяло тому, що судові статuti вводились поетапно і у різний часовий проміжок. Для реалізації норм судових статutів необхідна була наявність відповідного фінансового підґрунтя, тобто передбачення з цією метою значних витрат. Царська казна не могла повною мірою виділити необхідне фінансування, у зв'язку з чим було запропоновано скоротити кількість мирових суддів у кожній губернії. При дільничних мирових суддях мали бути призначені два судові пристави. При мировому з'їзді мав бути секретар і помічник секретаря. Утримання судових інституцій в українських землях було надзвичайно скромним і не відповідало реаліям судових перетворень.

Висновки. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після Судової реформи 1864 року мали свою специфіку та особливості. Проголошені в країні принципи гласності, презумпції невинуватості, змагальності, права на захист, які практично почали функціонувати як окремі інститути, виявились дієвими основами судоустрою і судочинства. Незважаючи на проголошені зміни у системі судочинства, реформа зустрілася із рядом суперечностей, які полягали насамперед у вирішенні фінансового і кадрового питань. Дані аспекти особливо чітко проявились вже на початковому етапі реформи, а тому в подальшому часто визначали специфіку її впровадження в державі.

Література:

1. Левчук Ю. М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880-1917): історико-правове дослідження [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Левчук Юлія Михайлівна; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 20 с.
2. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2014. № 1. С. 44-54.
3. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.
4. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. Актуальні проблеми політики. 2012. Вип. 46. С. 439-446.
5. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871-1919 рр.). Український історичний журнал. 2014. №2. С. 118- 130.
6. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 23-27.
7. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
8. Таваркіладзе О. М. Створення Одеської судової палати як основний елемент Судової реформи 1864 року в Російській імперії. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. № 3. Том 31(70). С. 20-24.
9. Француз А. Й., Гаряга О. О. Система правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Юридична наука*. 2020. № 12(114). С. 13-19.
10. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860-1870-х рр. : Особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92-111.

References:

1. Levchuk, Yu. M. (2018), "The Kyiv court chamber in the state mechanism of the Russian Empire (1880-1917): historical and legal research": Abstract of Ph.D. dissertation, Law. V. N. Karazin Kharkiv National University. Kharkiv, Ukraine.
2. Lypytchuk, O. V., Leshkovych, N. O. (2014), "Court and judiciary in Russia after the Judicial Reform of 1864", *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna*, vol. 1, pp. 44-54.
3. Maksymov, O. V. (2014), "Judicial Reform on the Right Bank in 1864: professional discrimination against the Polish in conditions of "personnel famine", *Intermarum*, vol. 1, pp. 124-139.
4. Pavelko, V. O. (2012), "The judicial system in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire according to the Judicial Reform of 1864", *Aktualni problemy polityky*, vol. 46, pp. 439-446.
5. Panchenko, V. S. (2014), "Conditions of service of Magistrate Judges as a guarantee of professional performance of duties: on the example of Volyn province (1871-1919)", *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, vol. 2, pp. 118-130.
6. Samoilenko, O. O. (2011), "Implementation of the Judicial Reform of 1864 in Ukraine: stages and problems", *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, vol. 4, pp. 23-27.

7. *Judicial power in Ukraine: historical origins, regularities, peculiarities of development (2014) / Edited by I. B. Usenko, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.*
8. *Tavarkiladze, O. M. (2020), "Creation of the Odessa Judicial Chamber as the main element of the Judicial Reform of 1864 in the Russian Empire", Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: yurydychni nauky, vol. 3, t. 31(70), pp. 20-24.*
9. *Frantsuz, A. Yo., Hariaha, O. O. (2020), "The justice system in Ukrainian lands after the Judicial Reform of 1864", Yurydychna nauka, vol.12(114), pp. 13-19.*
10. *Shandra, V. S. (2013), "Overcoming the personnel deficit during the Liberal Reforms of the 1860s–1870s: Peculiarities of the Ukrainian provinces of the Russian Empire", Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal, vol. 6, pp. 92-111.*

Стаття надійшла до друку 05.04.2023 року